

Feudalisme i crèdit a l'Europa medieval

Juan Vicente García Marsilla*

Pel setembre de 2003, un grup d'estudiosos de diversos països ens vam reunir a València en el marc d'un col·loqui internacional que duia per nom *Crédito y mercado en el Occidente mediterráneo medieval: estructuras y estrategias*.¹ Aquest col·loqui culminava una sèrie de trobades que, des de 1996, havien anat desgranant, i d'alguna manera 'mirant al microscopi', diversos aspectes del tema mencionat. Esforços com aquest han permès en els darrers anys aprofundir més i millor en la complexitat de la societat i l'economia baixmedievals i, a través d'ells, s'ha pogut demostrar que els dos substantius que significativament encapçalaven el títol de la darrera reunió, 'crèdit' i 'mercat', sovint identificats de forma intrínseca amb el sistema capitalista, existien tanmateix des de molt abans. De fet, començaren a ocupar un lloc central en el desenvolupament històric de la societat occidental amb la implantació definitiva del feudalisme, cap al començament del segon mil·lenni de l'era cristiana.

Abans d'aqueixes dates, i des dels ja llunyans temps de Roma, els intercanvis de béns i serveis entre les persones havien estat molt més limitats –encara que mai no va existir l'autarquia perfecta– i discorregueren per altres vies distintes a les del mercat, seguint per exemple la lògica del botí i dels presents, dons i contradons entre famílies i col·lectius, amb una utilitat més social que econòmica.²

* Universitat de València.

1. Va ser els dies 18, 19 i 20 de setembre de 2003 al Col·legi Major Rector Peset, de la Universitat de València, i va ser organitzat per la Universitat de València, el CNRS francès, l'École Normal Supérieure de París, la Casa de Velázquez de Madrid i l'École Française de Roma.
2. Sobre el funcionament d'aquests intercanvis anteriors al mercat, vegeu Georges DUBY, *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*, Madrid, Siglo XXI, 1976 (edició original: París, 1973); també Gino LUZZATTO, «Economia naturale ed economia monetaria nell'Alto Medioevo», a *Moneta e scambi nell'Alto Medioevo. VIII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1961, pàg. 15-32. La fonamental mutació de l'any mil, a Guy BOIS, *La revolución del año mil*, Barcelona, Crítica, 1991 (edició original: París, 1989); una altra visió, a Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles x-xi) creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle x al final del segle xi*, Barcelona, Edicions 62, 1979-1981 (edició original: Tolosa de Llenguadoc, 1975-1976). Una anàlisi sistemàtica del funcionament del mercat en la societat feudal, la trobem a Guy BOIS, «Un assaig sobre el naixement i el desenvolupament de l'economia de mercat al si de la societat feudal», dins *Els Espais del Mercat. 2n Col·loqui Internacional d'Història Local*, València, Centre d'Estudis d'Història Local de la Diputació, 1993, pàg. 77-90.

La irrupció del crèdit en la societat feudal

Amb la imposició del feudalisme, però, la situació va començar a alterar-se de forma radical. La producció agrícola i ramadera va passar de ser un simple complement de les activitats depredadores a convertir-se en la base de l'economia i els guerrers canviaren la rapinya per l'explotació sistemàtica dels camperols, a través del cobrament de rendes –en treball, en espècie o, més endavant, en monedes– que els permetien quedar-se amb bona part d'uns excedents que abans moltes vegades ni existien. Aqueixos excedents començaren ara a circular seguint nous mecanismes d'intercanvi, deguts sobretot a la desarticulació dels grans grups genealògics que va implicar la implantació del feudalisme. La seva substitució per famílies reduïdes de tipus nuclear, amb unes clares limitacions productives, obligà a constants transaccions entre les distintes unitats familiars, que ja no tenien res a veure amb la solidaritat del clan, sinó amb els pressupostos merament econòmics del mercat.

Es va produir així una progressiva divisió del treball, accelerada per l'estratificació social que generava la demanda de nous productes, més perfectes i millor acabats, tant de la classe feudal com dels membres més destacats de la comunitat rural. Els antics oficis urbans ressorgiren i, amb ells, les ciutats, convertides en centres d'intercanvi local i, en alguns casos, regional o internacional. El mercat feudal havia nascut. Amb ell va retornar la circulació abundant de monedes, que durant molt de temps havien servit bàsicament com a símbol de prestigi, i, de forma quasi instantània, començà també a difondre's el crèdit. A Catalunya, per exemple, abans de la dècada de 970 no s'ha conservat cap document recollint un préstec; en canvi, des de llavors, i en paral·lel amb el procés de feudalització de la societat, els emprèstits començaren a ser relativament abundants, de manera que, de 150 testaments que Pierre Bonnassie va estudiar per a la primera meitat del segle XI, 72 mencionaven operacions creditícies.³

La mateixa natura del cicle agrícola i les circumstàncies econòmiques d'un període d'expansió com el que va protagonitzar la societat occidental entre els segles X i XIII, van propiciar la introducció del crèdit en la societat rural. Amb tot, en els inicis de l'era feudal hi havia encara seriosos obstacles que dificultaven el desenvolupament de les pràctiques creditícies. No era el menor l'escassa confiança que inspirava en l'època una estructura jurídica encara molt feble i una limitada difusió de l'escriptura. Per això, fins al final del segle XI, i en molts indrets fins a la següent centúria, els préstecs d'un cert volum es caracteritzaven per les oneroses garanties que solien exigir els creditors, bo i implicant gairebé sempre alguna forma de desposseïció temporal del deutor, a qui es reclamava una penyora que només es retornava amb el reintegrament de la quantitat prestada. La dita penyora podia ser un bé moble –robes, eines, animals de llaurada o, fins i tot, joies– o un d'immoble, per exemple una parcel·la de terra. En aquest últim cas els fruits de la parcel·la revertien en benefici del prestador

3. BONNASSIE, *Catalunya mil anys...*, pàg. 174.

mentre el capital no li fóra tornat, però hi havia la possibilitat de que aqueixos fruits anaren servint per a amortitzar part del préstec, amb la qual cosa la terra seria una “penyora viva”. Pel contrari, si no era així, i el deutor havia de pagar el total del préstec sense descomptar-hi els guanys extrets de l'immoble, aquest seria considerat una “penyora morta”. Modalitats creditícies com la *mort-gage* francesa, el *prestito su pegno fondiario* italià o el *renovo* astur-lleonès s'enquadraren dins d'aquestes pràctiques, que a les àrees rurals es realitzaven majoritàriament en espècie i que, pel seu mateix caràcter, jugaren un paper fonamental en els canvis de l'estructura de la propietat agrària que van viure algunes regions d'Europa.⁴

Tampoc no era favorable al crèdit amb interès la superestructura ideològica dominant a Europa en aquells temps. L'Església, com a portaveu de la classe feudal, vivia encara ancorada en els temps en què només la terra podia ser la base del poder i abominava del comerç i de les alteracions que podia originar a la piràmide social. Per això, l'usurer era considerat com un dels pecadors més avorribles, culpable de vendre el temps, que només pertany a Déu, i de fer treballar sense descans els seus diners mentre els altres havien de guanyar-se el pa amb la suor del seu front. A partir de la màxima bíblica del *Mutuum date nihil inde sperate* (Lluc, VI, 35), Carlemany havia ja prohibit les pràctiques usuràries en la seva *Admonitio Generalis* de 789, i poques esperances s'obrien per a l'ànima del pèrfid prestador, que era amenaçat amb les més terribles penes de l'Infern.⁵

A partir del segle XII, totes aquestes traves, que impedièn el desenvolupament d'un autèntic mercat creditici començaren a poc a poc a superar-se. Per un costat, les monarquies nacionals anaven guanyant força, reforçant les institucions de govern i estenent el seu poder. Per tal d'apuntalar aquest procés, els reis afavoriren el renaixement del dret romà, propiciat pels juristes de Bolonya. Els buits legals i sobretot jurisdiccionals que havien caracteritzat l'època anterior començaren a omplir-se, i una autoritat pública més propera podia ja exercir com a garantia del fidel compliment d'allò pactat en un contracte de préstec.

4. Sobre aquestes formes de crèdit amb penyora existeixen nombrosos estudis, alguns ja clàssics. Entre d'altres, vegeu Hans VAN WERVEKE, «Le mort-gage et son rôle économique en Flandre et Lotharingie», *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, VIII (1929), pàg. 53-91; J. DE MALEFOSSE, «Contribution à l'étude du crèdit dans le Midi aux xe et xie siècles. Les suretés réelles», *Annales du Midi*, LXIII (1951), pàg. 105-148; Cinzio VIOLANTE, «Les prêts sur gâge foncier dans la vie économique et sociale de Milan au xie siècle», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 1962, pàg. 147-167 i 437-459; Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO, «El renovo. Notas y documentos sobre los préstamos usurarios en el reino astur-leonés, siglos X-XI», *Cuadernos de Historia de España*, LVII-LVIII (1973), pàg. 408-448; José-Enrique RUÍZ-DOMÉNEC, «Introducción al estudio del crédito en la ciudad de Barcelona durante los siglos XI y XII», *Miscellania Barcinonensis*, XLII (1975), pàg. 17-33; Liuva KOTELNIKOVA, «Le operazioni di credito e di usura nei secoli XI-XIV e la loro importanza per i contadini toscani», dins *Credito, banche e investimenti: secoli XIII-XX. Atti della quarta settimana di studio dell'Istituto Internazionale di Storia Economica economica F. Datini*, Prato, 1995, pàg. 71-73; J. JARNUT, Bergamo, 568-1098. *Storia istituzionale, sociale ed economica di una città lombarda nell'Alto Medioevo*, Bèrgam, 1980, especialment pàg. 259-260; Amleto SPICCIANI, «I prestiti su pegno fondiario degli ospedali di Altopascio a Rosaia nel XII secolo», dins *Banchi pubblici, banchi privati e monti di pietà nell'Europa preindustriale. Amministrazione, tecniche operative e ruoli economici*, Gènova, 1991, vol. II, pàg. 643-671; i François MENANT, *Campagnes lombardes au Moyen Âge. L'économie et la société rurales dans la région de Bergame, de Crémone et de Brescia du Xe au XIIIe siècle*, Roma, École Française de Rome, 1993, especialment pàg. 301-302.
5. Vegeu, sobre això, les distintes obres de Jacques LE GOFF, especialment *La bolsa y la vida. Economía y religión en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1987; i de Bartolomé CLAVERO, *Usura. Del uso económico de la religión en la historia*, Madrid, Tecnos, 1984.

Des de Bolonya es va difondre també en aquesta centúria una institució fonamental per al desenvolupament del crèdit: el notariat. L'antic escrivà va esdevenir un redactor de documents la rúbrica del qual gaudia de la *fides publica* i, de forma espontània, sense una implantació legal prèvia, les ciutats –amb el temps també els pobles– s'ompliren de notaris que amb els seus llibres garantien la memòria de qualsevol contracte i facilitaven per tant altres formes de crèdit en les quals ja no calia que el creditor es quedara amb una penyora del deutor per tal d'assegurar-se'n el cobrament.⁶

El crèdit es va fer així més comú, però no per això va ser acceptat sense reserves com una activitat moralment recomanable. Ans al contrari, la major difusió dels emprèstits va fer reaccionar les autoritats eclesiàstiques, que fins aleshores només formulaven vagues condemnes contra els usurers. Cap al 1140, el *Decretum* de Gracià va donar inici a un període de persecució molt més sistemàtica del préstec amb interès que culminaria amb les *Decretals* de Gregori IX, el 1234. Això, com ja veurem, va donar més protagonisme en aquest àmbit a certes minories religioses, i especialment als jueus, als quals les invectives del clergat no afectaven atès, a més, que el Talmud permetia cobrar interessos als gentils.

Al cap i a la fi, però, i malgrat l'opinió de l'Església, molts cristians no volgueren restar al marge d'aquest lucratiu negoci i per això començaren a desenvolupar tot un seguit de subterfugis per tal d'encobrir el préstec amb interès, com ara donar-li la forma d'una fictícia compravenda de terra la propietat de la qual només es traspassava realment si no es tornava el capital prestat; afirmar al document que el préstec era gratuït i després declarar que s'havia lliurat una suma major de la que s'havia fet efectiva; considerar el préstec com una simple comanda o dipòsit, etc. Molt sovint, totes aquestes pràctiques ens són conegudes únicament per la denúncia dels moralistes, obligats a acostar-se a la realitat diària per tal de conèixer les argücies dels usurers.⁷

Però res no podia detenir ja l'incontenible avanç de l'economia de mercat, definitivament triomfant en la 'revolució comercial' del segle XIII, a la base de la qual es troba la gran difusió del crèdit.⁸ Entre altres importants mutacions, les rendes en treball o en espècie deixaren pas majoritàriament a les rendes en moneda, i els pagaments en metàl·lic van fer més grans les diferències al si del camperolat, en tant que els més rics, posseïdors d'amples explotacions, podien vendre la seva producció per quantitats molt superiors a les rendes que se'ls exigien, mentre que els seus veïns més pobres, que no produïen bastant com per a comercialitzar un veritable excedent, acudien al mercat a la força, per tal d'ob-

6. Sobre la difusió del notariat a partir del model italià, és interessant l'article de Josep Maria PONS GURI, «De l'escrivent al notari i de la "charta" al instrumentum. Recepció dels usos notariais italics a Catalunya», *Lligall*, 1993, pàg. 29-42.

7. El mateix Ramon de Penyafor, l'autèntic redactor de les *Decretals*, era un autèntic expert en la detecció de la usura. Vegeu, a Marjorie GRICE-HUTCHINSON, *El pensamiento económico en España (1177-1740)*, Barcelona, Curial, 1982, el capítol dedicat a «El encubrimiento de la usura», especialment pàg. 47-51. Bastant més tardà, però bon exemple del coneixement que tenien els predicadors dels *fraudes usurarum* és el valencià Vicent Ferrer, que en un dels seus sermons parla d'un *logrer* que «si venie algú que li volgués prestar per amor de Déu X florins, deya: 'Plau-me, mas diga'm que són XV en la carta' [...]» (*Sermons* (ed. Josep Sanchis Sivera i Greet Schib), Barcelona, Barcino, 1932-1988 (6 vol.), vol. IV, pàg. 53).

8. Vegeu Robert Sabatino LÓPEZ, *La revolución comercial en la Europa medieval*, Barcelona, Crítica, 1981.

tenir monedes amb què pagar els censos, i hi devien vendre a més la seva força de treball.⁹

El mercat presidia ja, doncs, tots els intercanvis, no sols els de les grans rutes i les companyies mercantils, en els quals es produïren avanços espectaculars, sinó també els petits negocis de cada dia. Com a conseqüència, el crèdit penetrà en tots els àmbits de la societat i arribaren a superposar-se fins a tres nivells de préstecs en funció del seu volum i de les necessitats que amb ells s'atenien, els quals analitzarem tot seguit prenent com a observatori principal el cas valencià, que hem estudiat en la nostra tesi doctoral.¹⁰

El petit crèdit al consum: dels comptes dels botiguers a les obligacions

L'escala inferior d'aquells mercats del crèdit estava constituïda pels préstecs al consum de petites quantitats, el pagament de les quals s'ajornava a causa sobre tot de la insuficient massa de moneda de billó que circulava, davant l'auge creixent dels intercanvis, i de les dificultats per a fer-se amb numerari quan aquest era necessari. En algunes regions del continent, aquestes petites operacions, i fins i tot d'altres de més grans, se seguïen confiant a l'oralitat, i un bon exemple és el cas anglès, on fins ben avançada l'Edat Moderna els contractes de crèdit depenien majoritàriament de la memòria dels testimonis i, com a conseqüència, abundaven de forma extraordinària els plets i els litigis.¹¹

Tanmateix, al sud europeu, de tradició llatina, la cultura escrita estava molt més fermament arrelada i aconsellava fixar sobre el paper la memòria dels préstecs, encara que la seva ínfima entitat no justificués el pagament a un notari. En comptes d'això, per exemple, mercaders i botiguers disposaven dels seus propis llibres de comptes, on anotaven les vendes que havien fet de fiat o els petits préstecs que havien efectuat als seus veïns. Aquests llibres privats eren en alguns casos reconeguts com a prova davant d'un tribunal, com ho feien les Corts de València del 1271 per als deutes inferiors a cinquanta sous, encara que

9. Sobre aquesta diferent forma de concórrer al mercat, vegeu Maurice AYMARD, «Autoconsommation et marchés: Chayanov, Labrousse où Le Roy Ladurie?», *Annales E.S.C.*, 38 (1983), pàg. 1.392-1.409, i Christopher DYER, «Were peasants self-sufficient? English villagers and the market, 900-1350», dins E. MORNET (ed.), *Campagnes médiévales: l'homme et son espace. Études offertes à Robert Fossier*, París, Sorbonne, 1995, pàg. 653-666. Ens serveixen també les reflexions teòriques expressades per Amit BHADURI, *La estructura económica de la agricultura atrasada*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1987, i d'Enric TELLO, «Vendre per pagar. La comercialització forçada a l'Urgell i a la Segarra al final del segle XVIII», *Recerques*, 23 (1990), pàg. 141-160.
10. Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, *La formación de un mercado del crédito. Orígenes y difusión del censal en la sociedad valenciana (siglos XIII-XIV)*, València, Universitat de València, 1999. Es va publicar pràcticament íntegra a Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, Publicacions de la Universitat de València i Ajuntament de València, 2002.
11. Vegeu, sobre això, els estudis reunits a Philip R. SCHOFIELD i N. J. MAYHEW, *Credit and debt in medieval England, c.1180-c.1350*, Oxbow, 2002; també Phillip R. SCHOFIELD, «L'endettement et le crédit dans la campagne anglaise au Moyen Âge», dins Maurice BERTHE (ed.), *Endettement paysan et crédit rural dans l'Europe médiévale et moderne*, Tolosa de Llenguadoc, Le Mirail, 1998, pàg. 70-97; Craig MULDER, «The culture of reconciliation: community and the settlement of economic disputes in early modern England», *The Historical Journal*, 39, 4 (1996), i del mateix autor *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England*, Basingstoke, Macmillan, 1998.

el 1329 Alfons el Benigne va derogar aquest fur i va obligar que els dits comptes foren confirmats per cartes notariales o per la presència de testimonis.¹² Així, sobretot des del principi del segle XIV, comencen a abundar pertot arreu els “llibres d’obrador”, especialment de drapers, on aquests comerciants anotaven, entre altres coses, les seves vendes a crèdit. A França i a la mateixa Barcelona, se n’han conservat alguns d’aquest període, en el cas català sobretot de companyies comercials, com ara la de Joan Bonet, que es remunta al 1334.¹³

Tanmateix, pràcticament qualsevol botiguer devia disposar d’aquest tipus de llibres i apuntar-hi els crèdits i els deutes contrets en el normal desenvolupament del negoci, per la qual cosa rebien el nom de “llibres de deu e deig”. A València, on no se n’ha conservat cap d’anterior al final del segle XV, sabem de la seva existència prèvia pels inventaris de béns, on trobem casos com el del draper de Perpinyà establert a la capital del Túria, Arnau de Peralba, que quan va morir el 1317 estava pendent de cobrar 35 deutes per valor de 30.173 sous, sobretot per draps que havia venut a petits mercaders del regne que feien arribar les seves mercaderies fins al poble més menut. I allò més sorprenent és que més de la meitat d’aquelles operacions s’havia fet *sine instrumento*, és a dir, sense deixar altra constància escrita que aquest registre privat. Hem trobat altres casos més o menys semblants de drapers valencians, d’apotecaris o de teixidors que prenién nota igualment de petits préstecs en metàl·lic, entre 2 i 6 sous, que feien als seus mateixos clients.¹⁴

També la redacció d’un testament era un bon moment per a recapitular sobre l’estat financer del difunt, donada l’obligatorietat que els marmessors liquidaren els seus deutes. Així, encara al principi del Tres-cents, era pràctica habitual fer constar al testament les operacions creditícies insatisfetes en què estava involucrat el testador.¹⁵ Entre els documents d’aquest tipus que s’han conservat destaquem per exemple un full solt dins d’un protocol notarial valencià de 1322 intitulat *Aquests són los diners que deuen a Johan Vallés*. Hi comprovem que aquest personatge, probablement un proxeneta del bordell valencià, que cobrava petits lloguers a prostitutes de noms tan sonors com *Guillamoneta la Roja* o *Sibília de Mallorques*, feia préstecs entre cinc i cent sous a qualsevol que li poguera deixar a canvi alguna roba en penyora, sense que li importés gaire ni tan sols el nom dels seus deutors, tal i com es pot comprovar per exemple en un préstec de deu sous que va fer a «un hom que creu que està en Alcaicia e tinch ne penyora I^a spa».¹⁶ Segurament aquest nivell ínfim del crè-

12. Vicent Lluís SIMÓ SANTONJA, *Les Corts Valencianes (1240-1645)*, València, Corts Valencianes, 1997, pàg. 47 i 118.

13. Sobre aquest llibre, vegeu Josep Maria MADURELL i MARIMÓN, «Contabilidad de una compañía mercantil trecentista barcelonesa (1334-1342)», *Anuario de Historia del Derecho Español* (1965-1966), pàg. 421-455 i 457-546. Un recull sobre els documents d’aquest tipus als arxius catalans es pot trobar a Coral CUADRADA, «A la Mediterrània medieval: relacions financeres i comercials Barcelona-València (s. XV) segons un llibre de comptes», dins *Lluís de Santàngel i el seu temps*, València, Ajuntament de València, 1992, pàg. 299-319, especialment l’apèndix 1, pàg. 316-318. Sobre aquests llibres a França, vegeu Henri DUBOIS, «Crédit et banque en France aux derniers siècles du Moyen Âge», a *Banchi pubblici, banchi...*, vol. II, pàg. 751-780, especialment pàg. 766-767.

14. Vegeu diversos casos a GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, pàg. 73-76.

15. Sobre aquesta pràctica, vegeu Vicent PONS ALÓS, *Testamentos valencianos en los siglos XIII-XVI: Testamentos, familia y mentalidades en Valencia a fines de la Edad Media*, València, Universitat de València, 1987 (tesi doctoral inèdita).

16. ARV (Arxiu del Regne de València), Protocols Guillem Vilardell, f. 2.872, full solt al final.

dit està molt vinculat a la pràctica de “despullar-se a joch”, és a dir, d'empenyorar les robes en les timbes que es formaven de continu a València en l'anomenada Plaça de l'Erba.

Però més enllà d'aquest món ‘canalla’ de jugadors i rufians, el crèdit de petites quantitats es canalitzava a través de les corts judicials, que esdevingueren així un substitutiu de les oficines notariales per als préstecs de menor quantia, aquells que no justificaven el pagament dels honoraris del professional de l'escriptura. Així, davant del oficial reial corresponent –en el cas de València, el Justícia– es podien contractar crèdits a curt termini coneguts com a “obligacions”. L'obligació consistia en un simple reconeixement de deute pel qual el deutor es comprometia a pagar el creditor en un termini concret presentant a més algun avalador.

No sempre una obligació era realment un contracte original de crèdit, sinó que de vegades es feia servir per tal de demorar un poc més el pagament d'una suma que havia estat pactada anteriorment davant d'un notari, però –especialment en els casos de sumes modestes, de les quals a València es feia càrrec al principi del segle XIV “el Justícia de 50 sous”– comprovem que l'obligació era l'instrument per excel·lència del petit crèdit al consum i de les compres a termini. Així, per exemple, entre abril i desembre de 1333 aquest oficial valencià va validar 357 obligacions per un import global de 7.860 sous i 9 diners. D'elles, poc menys d'una tercera part va ser l'efecte de la compravenda d'algun drap o roba, mentre que un 20% era d'endarreriments del pagament de censos o arrendaments. Només un 14% eren simples crèdits en diners, i la resta responien a compres d'aliments, matèries primeres per a l'artesania, animals, eines, mobles i altres béns, que encaixen perfectament en el perfil urbà dels protagonistes de les operacions, molt diferent al mercat rural, analitzat per exemple al Castelló del segle XV per Pau Viciano, on les llavors i els animals de llaurada eren els objectes bàsics d'intercanvi.¹⁷ Els terminis d'aquests pactes acostumen a ser sempre inferiors a un any, normalment d'un a quatre mesos, i la mitjana de capital prestat per operació en el cas de València no sobrepassa els 20 sous.

Però la natura de les obligacions, i especialment les clàusules que aquestes contenien, varia molt en tot cas d'una regió a altra d'Occident, sovint en funció del marc institucional de la zona i del major o menor desenvolupament de les pràctiques escrites. En aquest sentit, no és estrany trobar algun tipus de disposició coercitiva sobre els béns o la persona del deutor en cas de morositat, com el que a les nostres terres rebia el nom d'*ostatge*, que imposava sovint la reclusió del morós a casa seua, o fins i tot en un convent, mentre no tornara el deute. A la regió de París, entre final del segle XIV i el XV, es va desenvolupar l'anomenada *obligation corps et biens*, en la qual el deutor s'obligava a recloure's dins d'una presó pública si no acomplia els terminis prevists en un préstec. Normalment els morosos no passaven més de dos o tres dies dins la presó, per la qual cosa aquesta clàusula sembla fonamentalment un instrument d'oprobri públic i de reconei-

17. Vegeu Pau VICIANO, «El funcionamiento del mercado de obligaciones en el norte del País Valenciano», dins *Col·loqui Internacional “Crédito y Mercado en el Occidente mediterráneo medieval: estructuras y estrategias”*, València, 2003 (en premsa).

xement de la pròpia insolvència davant la societat, que originaria la desconfiança i, per tant, la falta de 'crèdit' del personatge empresonat.¹⁸

El nivell intermedi: el crèdit a curt termini de jueus i cristians

Per sobre del segment de les obligacions tindríem, en segon lloc, allò que els economistes acostumen a dir 'crèdit d'exercici', és a dir, aquell destinat ja a la realització de modestes inversions per part de la petita empresa camperola, artesana o comercial, i rubricat, aquest sí, a l'oficina d'un notari. Aquí, en tot cas, es poden distingir per la seva forma dos tipus de crèdit: el més tradicional, pel qual una persona, professional del préstec o simplement algú que compta amb un excedent de numerari, cedeix a una altra una quantitat de diners fixant la data de la restitució i l'interès que s'hauria d'abonar pel capital prestat; o aquelles altres formes que en realitat presideixen una relació entre el capital mercantil i l'esfera de la producció, especialment les múltiples modalitats de compra a la bestreta, quan un comerciant avançava diners a compte als camperols a canvi que aquests li vengueren la seva collita, o bé quan compraven d'aquesta manera als artesans la seva producció futura, de vegades proporcionant-los fins i tot la matèria primera, en allò que la historiografia ha anomenat *verlagsystem*, *putting-out system* o *protoindústria*. Com que el préstec es solia realitzar en moments en què els rebosts dels deutors estaven buits, el benefici per al mercader estava així sempre assegurat.

La fórmula creditícia més comuna en aquest mercat intermedi del crèdit va ser, pràcticament a tot arreu d'Europa, el *mutuum*, paraula llatina que designa simplement un préstec i que en els documents notariais es concreta en un escarit i sovint poc explícit reconeixement de deute en què una persona confessava, davant el notari i dos o tres testimonis, haver rebut d'una altra una suma de diners *ratione* o *causa mutui*, i es comprometia a tornar-la normalment en un període igual o inferior a un any, encara que no sempre s'especifica la data de devolució.¹⁹

18. Julie MAYADE-CLAUSTRE, «Les obligations corps et biens: un segment du crédit medieval parisien? (fin du xive-xve siècles)», dins *Col·loqui Internacional "Crédito y Mercado en el Occidente mediterráneo medieval: estructuras y estrategias"*, València, 2003 (en premsa).

19. La presència del *mutuum* per totes les contrades d'Europa és ben constatada per la historiografia; per exemple, a Girona, per Christian GUILLERÉ, «Le crédit à Gérone au début du xive siècle (1321-1330)», dins *La documentación notarial y la historia*, Santiago de Compostela, 1984, vol. II, pàg. 363-379; a Montpeller, per Kathryn L. REYERSON, *Business, banking and finance in medieval Montpellier*, Toronto, University of Toronto, 1985; i a Castella, per Guillermo CASTÁN LANASPA, «Créditos, deudas y pagos en el área rural castellano-leonesa (siglos XI-XIV)», *Studia Historica*, I (1983), pàg. 67-85. A Anglaterra, el *mutuum* era un dels tipus de préstec més freqüents, segons l'estudi sobre una comunitat d'Essex d'Eileen CLARCK, «Debt litigation in a late medieval English village», dins J. A. RAFTS (ed.), *Pathways to Medieval Peasants*, Toronto, University of Toronto, 1981, pàg. 247-279; Rodney HILTON també es refereix a aquesta pràctica creditícia en el seu estudi sobre el burg de Halesowen, prop de Bristol, a «Small town society in England before the Black Death», *Past and Present*, 105 (1984), reeditat dins Richard HOLT i Gervase ROSSER (ed.), *The Medieval Town. A Reader in English Urban History, 1200-1540*, Singapur, Longman, 1990, pàg. 71-96. També a Itàlia era present el *mutuum*, tant en ambients urbans com rurals. Vegeu per exemple l'estudi d'Armando SAPORI, «I mutui dei mercanti fiorentini del Trecento e l'incremento della proprietà fondiaria», dins *Studi di Storia Economica (secoli XIII-XIV-XV)*, Florència, Sansoni, 1955, vol. I, pàg. 191-221 (primera edició de l'article: 1928). Malgrat el procés de desposseïssió de llurs terres que patiren els camperols toscans des de la primera meitat del segle XIV, molts protagonitzaven encara, fins i tot com a creditors, nombrosos *mutua*, com ho hem pogut comprovar a la nostra recerca sobre protocols de l'Archivio di Stato di Firenze, finançada per una beca del Centro di Studi sui Lombardi e sul Credito, d'Asti, el 1997.

De fet, es tractava d'un tipus de contracte que semblava amagar més del que mostrava. A València, per exemple, de 566 d'aquests *mutua* anteriors a 1350 que s'han conservat als protocols notariaus, només es fa referència al cobrament d'interessos en 18, 17 dels quals van ser protagonitzats per jueus. Només sabem la taxa d'interès demandada per un cristià en un rebut de 100 sous d'un total de 160 d'*interesse* que cobrà Urraca, esposa del noble Pere Peris de Trasovares, de Lop Eximén de Tolsana, "de casa del senyor rey", per un préstec de 1.600 sous que li havia fet un any abans, amb un interès, per tant, del 10% anual.²⁰ A la resta de casos, certes construccions retòriques, del caire de *bono et plano amore, gratis et amore* o fins i tot *sine aliqua usura ficta vel manifesta*, acostumen a camuflar l'exigència d'un lucre per part del creditor, que coneixem per altres fonts, com ara les actes municipals o les enquestes contra els usurers organitzades pels bisbes, i que podia variar molt, des del 10 al 30% anual segons els exemples que hem pogut trobar.

La utilització d'un altre formulari per a aquest mateix segment del crèdit, com ho és la *comanda* en algunes regions, té el mateix objectiu d'amagar la realitat de l'interès. Pel contracte de comanda, que és més conegut per la seva vessant comercial, una persona deixava a altra, suposadament en 'dipòsit', un bé –o una quantitat de diners– que devia ser tornat en el moment mateix que el dipositant ho reclamés. La comanda va ser de fet un formulari molt elàstic i adaptable a multitud de situacions des del mateix segle XIII, com s'ha pogut demostrar a diversos indrets del País Valencià.²¹ Moltes compres a la bestreta de què hem parlat abans es feien mitjançant la comanda, i ho veiem en les activitats dels mercaders valencians pel seu *hinterland* rural, fornint-se de llana, pells, blat o fusta a canvi de deixar als productors diners en comanda. També, per descomptat, la comanda estava molt present en el comerç marítim com a forma d'inversió a curt termini que es resolia dividint els guanys entre dipositant i dipositari després d'un cert temps de treballar el segon amb el capital, a parts iguals –*ad medium lucrum*– o *ad quartum denarii*, és a dir, la quarta part per al dipositari i la resta per al creditor.

Però, en el fons, la majoria de les operacions de comanda no era gaire diferent a un *mutuum*, en què naturalment res no es deia de l'interès, i molt rarament del termini. Les quantitats que es prestaven per aquests dos sistemes eren molt semblants, inferiors a 200 sous en un 70% dels casos en els dos, i si de cas l'única diferència seria que en les comandes trobem una major participació de la classe mercantil i de la mateixa noblesa, que deixava importants quantitats als comerciants en comanda per a participar així de forma indirecta en llurs negocis.

També eren utilitzats com a formes encobertes de crèdit contractes de compravenda fictícia de terres, com es feia per exemple a la regió de Pàdua, sobretot després del fort estatut antiusura de 1257, i potser també a casa nostra la venda de terres amb *carta de gràcia* es pogué fer servir igualment

20. ARV, Protocols de Pere Fraella, f. 2.807, 16 de juliol de 1339.

21. A València, dins el nostre estudi *Vivir a crédito...*, però també a Cocentaina, estudiada per Carmel FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, especialment pàg. 174-181.

per amagar algun tipus de préstec usurari, encara que probablement el que buscaven els inversors en aquest tipus d'operació era especular amb el mercat immobiliari.²²

Però, en tot cas, ¿quins eren els protagonistes d'aquestes operacions de crèdit diguem-ne de volum mitjà? Encara que qualsevol persona amb uns mínims excedents de capital ho podia ser, cap altre sector del mercat creditici va registrar com aquest una presència tan nodrida de membres de minories religioses o nacionals, sobretot de jueus, però també, des del final del segle XII, de grups de llombards que s'instal·laren a les ciutats de França, Anglaterra i l'Imperi Germànic proporcionant liquiditat a unes societats econòmicament més endarrerides que les del seu país d'origen. Les grans famílies llombardes –un terme aquest que incloïa en l'època tota la Itàlia septentrional– enviaven algú dels seus membres a l'altre costat dels Alps per tal d'acumular capital amb què el llinatge s'afirmava políticament a la ciutat d'origen. L'aventura d'aquests personatges solia durar uns pocs anys, transcorreguts els quals tornaven a Itàlia i hi invertien els guanys obtinguts.²³

Llombards i jueus i, en menor escala, altres grups, com ara cahorsins o provençals, tenien alguns trets en comú: tots eren grups no completament integrats en la societat majoritària, perfectament identificables com un 'cos estrany' que es dedicava a allò que els altres rebutjaven, a la usura, i que havien desenvolupat autèntiques xàrcies de negocis de forma professional. D'alguna manera, llombards i jueus eren els 'usurers oficials' d'aquella societat, i les seves operacions es trobaven per això més controlades per les autoritats, alhora que els seus contractes podien ser més transparents en la seva formulació.

El cas dels jueus valencians pot ser en aquest sentit molt il·lustratiu. Com a la resta de l'Europa occidental, els jueus restaven naturalment fora de les prohibicions de la usura que formulaven els canonistes i, a més, comptaven amb l'aprovació dels seus propis rabins, els quals, guiant-se pel Deuteronomi, consideraven lícit el cobrament d'interessos a cristians i musulmans. A partir d'aquestes premisses, el préstec jueu va ser perfectament regulat pel dret civil, de manera que els Furs fixaren ja en temps de Jaume I la taxa d'interès permès en un 20% anual, i s'obligava els usurers jueus a jurar el seu ofici davant d'un agent reial.²⁴

Des de llavors, tots els anys, els hebreus que pretenien dedicar-se al crèdit havien de presentar-se davant del Justícia de la ciutat i jurar sobre els Deu Manaments que prestarien "al cot del senyor rey", és a dir, a l'interès permès per ell. Alguns d'aquests llistats es conserven encara a les sèries del Justícia Civil de l'Arxiu del Regne de València i, per exemple, en el més antic, de 1331-1332, trobem registrats 78 d'aquests "logrers" jueus.²⁵ Cal dir, però, que ja des del final

22. El cas de Pàdua, a Silvana COLLODO, «Credito, movimento della proprietà fondiaria e selezione sociale a Padova nel Trecento», *Archivio Storico Italiano*, anno CXLI (1983), pàg. 3-71.

23. Sobre els llombards, vegeu Renato BORDONE, *L'uomo del banco dei pegni. "Lombardi" e mercato del denaro nell'Europa medievale*, Torí, Scriptorium, 1994.

24. Sobre la reglamentació de la usura en els Furs i els successius canvis de redacció, vegeu Antoni FURIÓ, «Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)», dins *Señorío y feudalismo en la península Ibérica, ss. XII-XIX*, Zaragoza, CSIC (Institución Fernando el Católico), 1993, pàg. 501-534, especialment pàg. 505.

25. ARV, Justícia Civil, *Llibre de notaris, canviadors, corredors, vinyogols i logrers*, 31 bis. El text del jurament va ser recollit per Fernando CANTERA BURGOS, «De cómo han de jurar los judíos», *Sefarad*, VII (1947), pàg. 145-147.

del segle XIII assistim a una constant contravenció d'aquestes lleis per part dels prestadors, que sovint cobraven interessos per damunt dels tolerats, però cada campanya contra els usurers jueus era seguida al cap de poc temps per una mesura de gràcia per als culpables, naturalment propiciada per una substancial contrapartida en metàl·lic. Les mateixes aljames eren les que feien front a aquestes sancions, que gairebé arribaren a constituir en les primeres dècades del Tres-cents un impost extraordinari més que gravitava sobre elles.²⁶

Això no obstant, el control del crèdit jueu no es limitava a la vigilància dels tipus d'interès i a l'explotació fiscal, sinó que, almenys durant tota la primera meitat del segle XIV, els préstecs protagonitzats per jueus havien d'inscriure's no sols als registres del notari que donava fe de l'operació, sinó que el mateix dia havien de declarar-se davant del Justícia Civil, que els apuntava al seu apartat d'"obligacions dels jueus", molt distinta a les obligacions que hem vist abans.

Actualment comptem amb cinc d'aquells registres, corresponents a 1331, 1332, 1341, 1344 i 1346, mentre que després d'aquesta data desapareixen per complet, potser per alguna normativa reial que fins ara desconeixem.²⁷ Allò ben cert és que, per als tres primers anys comptem, almenys en teoria, amb la totalitat dels préstecs concedits pels creditors jueus de València en cada exercici. I cada any es contractaven al voltant de mig miler de préstecs, comportant un import total d'uns 80.000 sous de capital, al qual cal afegir el lucre del 20% corresponent, que fa pujar la xifra de les demandes dels creditors hebreus a uns 100.000 sous anuals. El problema és saber què representa això en el volum total de les operacions creditícies de la ciutat, i només per vies indirectes podem suposar que els jueus acaparaven al voltant del 40% de les operacions, proporció en absolut menyspreable, més si tenim en compte que no tots els jueus, ni molt menys, eren usurers, sinó que hi havia un reduït nombre de famílies que dominava el sector i que no eren altres que les que imposaven la seva llei al si de l'aljama. Així, només dotze llinatges, els Morcat, Sibilí, Alatzar, Abenmaruez, Coffe, Tahuell, Xaprut, etc., acaparaven més del 80% dels crèdits jueus.²⁸

D'altra banda, és molt interessant l'anàlisi de la clientela que acudia a aquests prestadors jueus i la comparació amb la dels seus competidors cristians. Hi trobem, de fet, que entre els deutors dels préstecs de cristians són clara majoria, al voltant del 70% tots els anys, els habitants de la mateixa ciutat de València, i el seu ofici acostuma a estar relacionat amb l'artesania o el comerç. En canvi, entre

26. Des del primer perdó general otorgat per Pere el Gran el 1280, hi va haver successives mesures de gràcia, els anys 1292, 1298, 1301, 1307, 1311, 1315 i 1325, pagant les aljames, per exemple, per aquesta darrera 150.000 sous (Jean RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon. Regesta and documents, 1213-1327*, Jerusalem, 1978). En temps d'Alfons el Benigne continuà aquesta dinàmica, per exemple el 1332, en una enquesta sol·licitada pels mateixos jurats de València pel juny del dit any (ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Reial Cancelleria, *Gratiarum*, 486, f. 29v-30r).

27. Corresponen als últims apartats dels llibres del Justícia Civil, amb signatures 32, 36, 71, 91 i 104. Els dos primers els va estudiar Leopoldo PILES, «Situación económica de Valencia a comienzos del siglo XIV a través de los préstamos judaicos», dins *XI Congreso di Storia della Corona di Aragona*, Palermo, 1984, vol. 4, pàg. 63-88. Les seues dades les hem ampliat aquí amb el volum corresponent al 1341, analitzat de forma parcial i poc estadística per Angelina GARCÍA, «El préstamo judío en la huerta de Valencia durante el siglo XIV», *Annals d'IDECO*, 1982, pàg. 183-223. El volum de 1344 en canvi no se serveix als investigadors pel seu deficient estat de conservació, mentre que el de 1346 només inclou cinc fulls amb "obligacions dels jueus", la qual cosa fa sospitar la pèrdua d'alguna "mà" del document, que l'ha deixat incomplet.

28. Vegeu GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, capítol dedicat al crèdit jueu, pàg. 85-100.

els deutors dels jueus hi ha una presència molt més considerable de camperols de les comarques immediates, de la mateixa Horta de València i de la Ribera Baixa del Xúquer, que normalment suposen al voltant del 52%, sempre comptant que tots aquells que no diuen res sobre el seu lloc de procedència foren de València. El radi d'acció dels usurers jueus de la capital del regne està de fet clarament marcat per la distància que podia recórrer un d'aquests camperols en un dia, entre 30 i 40 quilòmetres, i per les àrees d'influència d'altres jueries veïnes, com ara Sagunt, Alzira o Llíria, cap on es dirigirien els camperols dels seus voltants a la recerca d'un préstec. D'alguna manera, sembla que al País Valencià, o almenys a les urbs suficientment grans com per a hostatjar una jueria, els prestadors jueus s'havien especialitzat en aquest fragment del crèdit rural, en bona part com a activitat complementària a les seves compres de collites i els seus arrendaments de rendes dominicals i delmes eclesiàstics, negocis on trobem jueus valencians amb molta freqüència durant el segle XIV.²⁹ I així, mentre la societat urbana es proveïa fonamentalment de crèdits atorgats per altres veïns que disposaven en un moment donat d'un excedent de capital en metàl·lic, però que molt rarament es dedicaven de forma exclusiva al préstec, els camperols, i probablement també els nouvinguts a la ciutat que encara no havien estat capaços de crear les seves xàrcies de relacions, devien recórrer als autèntics professionals, a aqueixes poques famílies del call local que, precisament per la seva religió, eren "notoris usurers", i no tenien per què amagar la seva condició.

Les altes finances: l'alba de la banca i les operacions de canvi internacional

En tot cas, poc tenien a dir aquells prestadors jueus en altres operacions de crèdit de més alta volada, que es realitzaven sobretot a les taules dels canvistes i a través dels factors de les grans companyies mercantils que tot just començaven a expandir-se per Europa. És sens dubte aquest estrat superior de les relacions creditícies el que, amb diferència, més s'ha estudiat, la qual cosa no vol dir que no resten encara molts interrogants sense resposta.

Sembla clar, en tot cas, que la 'revolució comercial' va crear ben aviat la necessitat de fixar un patró per als intercanvis interregionals, que serien les peces d'or dels grans centres mercantils italians: el florí de Florència, el genoví de Gènova i el ducat de Venècia, autèntiques 'monedes fortes' de l'època que esdevingueren la referència per a les altres. I com que els canvis d'una divisa a una altra requerien d'una gran especialització, va sorgir la figura del canvista professional, alguns dels quals acabaren acceptant dipòsits dels seus clients i, amb ells, començaren a realitzar operacions sobre el paper, per transferències d'un banc a un altre, sense que fóra necessari transportar les monedes, amb totes les incomoditats i els perills que això suposava. Havia nascut així la banca

29. Vegeu, sobre això, Juan Vicente GARCÍA MARSILLA, «Puresa i negoci. El paper dels jueus en la producció i comercialització de queviures a la Corona d'Aragó», *Revista d'Història Medieval*, 4 (1993), pàg. 161-182.

moderna i, amb ella, tot un seguit de novetats financeres que tingueren el seu bressol a les ciutats italianes.

Per tal de comprendre el rol d'aquella nova banca en la història del crèdit medieval, cal tenir clar que la seva importància no rau tant en el fet que els canvistes, amb els dipòsits que rebien dels seus clients, pogueren exercir com a prestadors de sumes en metàl·lic, la qual cosa mai no deixà d'ésser un aspecte més aviat secundari de la seva activitat, com en el fet que mitjançant la domiciliació dels pagaments a una taula de canvi el titular d'un compte podia ajornar-los durant un cert temps i estalviar-se incomoditats. Fins i tot el document justificant d'una ordre de pagament, que rebia el nom de *dita* en català, podia esdevenir un valor negociable, un autèntic 'diner de paper'. D'aquesta manera, fou la possibilitat de fer negocis al descobert, que ampliava considerablement la capacitat de circulació de capitals, la que va atorgar un lloc de privilegi a la banca dins de l'univers del crèdit europeu baixmedieval, i això explica l'interès de les corones per afavorir l'assentament de sistemes bancaris seguint el model italià.

En realitat, les persones que obrien un compte en una d'aquelles taules no cercaven normalment un benefici, o almenys no era aquest el seu objectiu principal, com no ho és tampoc avui en dia. Igual que aleshores, la rendibilitat d'un compte corrent era ben migrada, normalment nul·la o en tot cas per sota del 2,5% anual, encara que tenim notícies a algunes ciutats italianes de comptes a termini fix que podien rendir entre el 5 i el 10% anual.³⁰

Molt més important que la rendibilitat era per als clients que aquelles banques els servien com a mitjanceres en els seus moviments de capital. La domiciliació bancària dels pagaments a través de transferències d'un compte a un altre facilitava enormement el comerç i, de fet, molts comptes anaven directament lligats a la duració d'un negoci i s'extingien en tancar-se aquell. Si a això afegim que molt aviat es va desenvolupar el descobert i el risc, que permetia realitzar operacions amb un saldo temporalment negatiu, aquí és on tenim els grans avantatges del crèdit bancari medieval.

Al principi, aquestes transferències només es feien entre comptes de la mateixa taula, on el canvista, amb uns simples trets de la seva ploma, restava una quantitat del compte d'un dels seus dipositaris i la sumava al de l'altre. Però aviat les operacions pogueren fer-se de taula a taula, gràcies al fet que els banquers tenien oberts els seus propis comptes en les banques d'altres col·legues. Aquestes ordres d'abonament en compte rebien a la Baixa Edat

30. La dada del 2,5% anual ens ve donada per l'ordre del rei Jaume II, de 1292, al canvista valencià Bernat Ferrer de pagar interessos de 6 diners per lliura anuals (el 2,5%) als que ingressaren diners en una taula seva oberta per tal d'armar tres galeries reials (ACA, Reial Cancelleria, *Commune*, 95, f. 137r, 16-X-1292). Com que sens dubte aquest és un tracte de favor dictat pel rei, pensem que aquest seria en tot cas el sostre de l'interès d'aquestes comptes en aqueixa època. Pel que fa a les ciutats italianes, Reinhold MUELLER, *The Procuratori di San Marco and the Venetian credit market*, Nova York, 1977, pàg. 175-177, detecta cap a 1330 interessos entre el 5 i el 7% anual a Venècia. Robert Sabatino LÓPEZ, *La prima crisi della banca di Genova (1250-1259)*, Milà, 1956, pàg. 35, calcula en un 10% allò que oferien les banques genoveses en el segle XII; a Florència, la banca Peruzzi oferia als seus dipositaris un 8% anual, segons S. HOMER, *A history of Interest Rates*, Rutgers (New Brunswick), 1963, pàg. 94; per últim, Manuel RIU, «La Banca i la societat a la Corona d'Aragó, a finals de l'Edat Mitjana i començaments de la Moderna», *Acta Historia et Archaeologica Mediaevalia*, 11-12 (1990-1991), pàg. 187-224, esp. pàg. 189, xifra al voltant del 4-5% el rèdit concedit pels banquers catalans.

Mitjana el nom de *dites*, perquè es feien al dictat i normalment portaven indicada en la seva redacció un límit temporal màxim per al seu pagament, que en el cas valencià anava des de quinze dies a un any, encara que la majoria es feia a dos mesos, i els seus protagonistes eren sobretot mercaders relacionats amb el comerç marítim internacional. Amb tot, l'ús continu i absolutament generalitzat d'aquests comptes corrents és una mostra del desenvolupament comercial sobretot d'algunes ciutats italianes, com és el cas de Venècia, on hi havia ocasions en què fins i tot el peix per a menjar un dia es podia pagar a través d'una dita, quasi com al segle XXI fem servir les nostres targetes de crèdit.³¹

Com un altre vessant del gran comerç sorgirien també, d'altra banda, els contractes de canvi, germen de les posteriors lletres, considerades sempre com la màxima innovació financera de l'Edat Mitjana.³² Tanmateix, aquells contractes només tenien una relació indirecta amb la banca, en tant que el pagament es feia a través d'elles, però l'autèntica infraestructura per a aquestes operacions la posaven les grans companyies comercials, amb factors destacats a les mateixes ciutats. El mecanisme de pagament consistia en el següent: un mercader contraïa un deute en una ciutat amb un altre –bé perquè li comprava alguna cosa o perquè rebés diners prestat d'ell– i en comptes de pagar-li al comptat es comprometia a enviar una carta o lletra a un representant seu, en una altra ciutat, qui l'abonaria a una quarta persona, delegada en aqueixa ciutat del creditor, en un temps determinat i en una moneda diferent. En aquest joc a quatre bandes, dos al lloc d'origen i uns altres dos al de destí, el deutor inicial rep el nom de *prenedor* i el seu creditor el de *dador*, mentre que els seus representants a la segona ciutat són el *pagador* –corresponsal del prenedor– i el beneficiari o *tenidor*, agent del dador.

Aquesta operació constituïa un canvi diferit de monedes distintes, però era també un crèdit per tal com ajornava el pagament per un temps pactat, bo i quedant l'interès ocult en la cotització que es determinava per a ambdues divises. A la major part del segle XIV, totes aquestes condicions es pactaven davant d'un notari i els trobem encara, als protocols, com a *instrumentum debitii ex causa cambii* o simplement *contracte de canvi*, però al llarg d'aquesta centúria, primer a Itàlia i després a la resta del continent, el tràmit notarial serà eliminat i substituït per un document merament privat, que és la nostra actual lletra de canvi, la qual només apareix a la documentació notarial quan hi ha un impagament i es protesta.

El tràfic de contractes i lletres ha servit per tal d'estudiar els fluxos comercials i financers a escala internacional, destacant l'important paper de places com ara Barcelona o València al segle XV, i les seves relacions amb Itàlia, França i fins i tot amb el nord del continent, perquè, encara que aquests contractes no deixaven de ser una forma de crèdit, el seu objectiu principal era facilitar el comerç i es constituïren més aviat en formes evolucionades de pagament que en instruments crediticis. Tanmateix, allò que queda ben clar a partir de l'estudi

31. Vegeu Edoardo DEMO, «Banchieri internazionali, banchieri locali e cambiavalutte nelle città della Terraferma veneta del '400», dins *Colloqui Internacional "Crédito y Mercado..."* (en premsa).

32. Des d'obres ja ben clàssiques, com ara la d'Abbot P. USHER, *The Early history of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, Nova York, 1943.

d'aquests intercanvis financers és la perfecta imbricació de les ciutats costaneres catalanes en el crèdit internacional europeu de la Baixa Edat Mitjana, amb una estructura bancària ferma i evolucionada, oberta a totes les novetats.

L'arribada del censal: crèdit a llarg termini i creixement econòmic

La societat que hem descrit fins ara ja no sols necessitava del crèdit per a la seva pròpia reproducció, sinó que l'havia assumit com un fet quotidià, inseparable d'un mode de vida en què els intercanvis ocupaven un lloc central. Tothom vivia d'alguna manera endeutat, des del rei al més modest artesà o camperol, passant per la noblesa, les grans institucions eclesiàstiques, les fortunes mercantils o els governs municipals, i molts d'ells eren alhora creditors d'altres. El problema fonamental d'aquell sistema era l'escàs marge de temps que permetien totes aquestes fórmules creditícies descrites per a la devolució del capital i els rèdits guanyats. Terminis que rarament superaven l'any restringien les possibilitats d'inversió productiva d'aquells que els sol·licitaven. Així, els negocis a llarg termini, o l'adquisició d'un capital fix, només podien finançar-se mitjançant l'encadenament d'un préstec rere l'altre, la qual cosa podia tenir, evidentment, conseqüències nefastes. Aquesta deficiència, i els encara presents remordiments d'uns prestadors sobre els que penjava la condemna de la usura, obriren les portes a una enginyosa mutació que va sorgir alhora en diversos països: fer servir la venda de rendes immobiliàries, fins i tot la constitució de noves obligacions rendistes, com una forma de crèdit, és a dir, el que acabà per anomenar-se renda constituïda o, a casa nostra, *censal mort*.

La difusió i la consolidació del censal, que arribà a ser la fórmula creditícia majoritària als Països Catalans a partir de la segona meitat del segle XIV, és en realitat el resultat d'una trobada, d'una intersecció de dos mercats ben distints: el del crèdit i el de les rendes immobiliàries. El creixent desenvolupament de l'economia d'intercanvi va acabar per convertir el mateix dret a cobrar rendes en un bé mercantilitzat, susceptible de comprar-se o vendre's de forma totalment independent del domini útil de les possessions gravades.

Així, els censos sobre la terra o les cases, amb els seus drets inherents, com ho eren a casa nostra el *lluïisme* –tant per cent del preu de la venda de l'immoble que es quedava el senyor eminent– i la *fadiga* –dret de prelació, pel qual el senyor podia quedar-se amb el bé igualant la millor oferta que tingués el seu posseïdor– es començaren a alienar independentment del dret a conrear la terra, i tot un mercat de censos es va vertebrar sobretot al voltant de les grans ciutats. Era un mercat clarament limitat i discontinu, en tant que per cada venda del domini eminent d'un bé en podem trobar més de trenta que afecten el seu domini útil, i almenys quinze crèdits a curt termini, segons el que hem pogut comprovar a la València de la primera meitat del Tres-cents; però que clarament marcava el camí a seguir sobretot per a aquells que volien assegurar-se unes rendes segures.

El segon pas consistiria en el fet que aquell que tingués un immoble en plena propietat o *alou* pogués obtenir-ne diners líquids a canvi d'hipotecar el dit

immoble carregant sobre ell el pagament d'una pensió perpètua o vitalícia –en l'Edat Mitjana, *censal* o *violari*, respectivament– al seu creditor. D'alguna manera, s'estava aplicant aquí la lògica feudal, la de les rendes de la terra, als negocis monetaris.

Al principi, només aquells que detenien la plena propietat d'una terra o una casa podien aspirar a aconseguir capital per aquesta via, alienant una part dels seus drets sobre el bé gravat: la terra alodial esdevenia així terra a cens, en què el domini directe havia passat a mans del prestador. Però les condicions anaren canviant amb el temps. Primer, les rendes es tornaren redimibles sempre que el deutor tornara íntegre el capital que li havia estat prestat en el moment de la seva constitució. Després, donant un pas encara més decisiu, es començà a vendre solament el dret a percebre la pensió, sense que això comportés cap altra prerrogativa sobre el bé objecte de la venda. Havia nascut el *censal mort*, per tal com aquell contracte ja no suposava la vigència de cap dret *viu* com ho eren el lluïsmen i la fadiga. Ara el venedor o censater continuava essent l'amo únic de l'immoble, i aquest es considerava ja només com la garantia del pagament puntual dels censos. D'aquesta manera, no sols les reticències dels prestataris serien molt menors, sinó que, fins i tot aquelles persones que posseïen béns en emfiteusi o en qualsevol altre règim de tinença semblant a llarg termini, podien també carregar rendes sobre les seves terres, sempre que el senyor eminent ho autoritzés. Finalment, en alguns països, entre ells el nostre, s'observaria la possibilitat de vendre rendes, no ja garantides per un bé concret, sinó rendes personals, avalades per la totalitat del patrimoni del deutor.

Els avantatges d'aquesta nova modalitat de crèdit eren evidents des de diversos punts de vista. En primer lloc, des de la moral cristiana, perquè, almenys en un sentit estricte, una renda constituïda no és un crèdit, sinó la compravenda d'uns drets expressats, això sí, en temes monetaris. Però és evident que la funció econòmica que acomplien els censals venia a ser la mateixa que la del préstec de mitjana quantia i molts canonistes, com ja s'ha analitzat amb escreix, no dubtaren a considerar les rendes constituïdes com una forma d'amagar la percepció d'un lucre.

Al costat d'això, restaven els beneficis purament econòmics que aquesta forma híbrida de crèdit i renda reportaven als seus protagonistes, i que podríem resumir molt ràpidament en els següents termes:

a) El venedor-deutor hi sortia guanyant, perquè els interessos, en estar el crèdit sòlidament garantit per un immoble, solien ser molt més baixos que els del préstec a curt termini –al voltant del 10% anual al principi i baixant a poc a poc al llarg de la Baixa Edat Mitjana– i perquè no estava obligat a tornar el capital en una data fixa, sinó que, mentre abonés puntualment les pensions, era ell qui decidia quan cancel·lar el crèdit.

I b) El comprador-creditor aconseguia uns ingressos segurs, més còmodes que els que podria obtenir comprant terres, i menys arriscats que els derivats d'un simple préstec. A més, sempre podia vendre a un tercer la renda que havia comprat i, d'aquesta manera, recuperar ràpidament el capital invertit, perquè el mercat secundari d'aquestes rendes es va desenvolupar amb una extraordinària rapidesa i va ser clau per a la conformació de l'edifici censal.

Tanmateix, perquè aquesta forma de crèdit assolís una gran difusió en una regió o un país, l'estructura social i econòmica havia de presentar uns trets bastant concrets, que no es trobaven per igual a totes les contrades del continent. Sobretot, era necessari que s'hagués assolit un cert nivell de desenvolupament econòmic, en què el mercat, tant de béns com de diners, funcionés amb una certa fluïdesa. Per això, les zones més urbanitzades, on una ciutat exercia com a centre d'intercanvis i articulava al voltant seu el territori, partien amb un cert avantatge. I encara que no era una condició *sine qua non*, una important difusió de la moneda facilitava també l'acceptació d'aquestes rendes.³³

Igualment era indispensable una cobertura institucional mínima, una autoritat sòlida que garantís la seguretat d'aquest mercat i que perseguís els morosos, alhora que calia també una important implantació del notariat. Però especialment, i per damunt de tot, calia un sector social de propietaris d'immobles suficientment ampli com per assegurar una demanda sostinguda d'aquests crèdits. Difícilment podia prosperar un autèntic mercat de rendes carregades sobre les terres o les cases si aquestes estaven en mans d'uns pocs latifundistes i la immensa majoria de la població mancava de béns que les avalaren per tal de sol·licitar-les. Per això, només en regions on predominava la petita propietat camperola autònoma existia una demanda de suficient entitat com per permetre una generalització primerenca de la renda constituïda.

Per últim, la presència d'institucions públiques, especialment municipis, que necessitaren emetre deute públic i recorregueren a les rendes constituïdes va permetre fer més homogeni el mercat, alhora que li va proporcionar respectabilitat i continuïtat. Especialment en els països on les exigències que es plantejaven a les corporacions locals anaven en ràpid augment, sobretot per la pressió impositiva d'un poder monàrquic que les feia servir com a cèl·lules de captació de recursos, com és el cas de la Corona d'Aragó, es va desenvolupar un deute públic que acabà per alterar definitivament la naturalesa d'aquestes rendes i consolidà el mercat. En aquestes ciutats, endeutament dels poders públics i desenvolupament d'un sistema fiscal anaven inevitablement de la mà.

Partint de totes aquestes 'precondicions' i del seu major o menor grau de compliment en cada regió, podem a grans trets distingir tres regions del continent caracteritzades per la difusió més o menys primerenca en elles de les rendes constituïdes i que coincideixen en allò més essencial amb el caràcter de 'centre' o 'perifèria' econòmica de cadascuna d'aquestes zones en l'època baixmedieval:

a) En primer lloc, tenim el nord i el centre d'Itàlia, la regió més urbanitzada i mercantilitzada d'Europa. Aquí, pel que sabem fins ara, sembla que les rendes constituïdes pràcticament no existiren, llevat d'alguns casos molt comptats. Les raons són, entre d'altres, l'existència d'altres tècniques de crèdit que les havien deixat obsoletes gairebé abans que sorgiren –com els *Monti di Pietà*, els mateixos comptes bancaris, els títols de deute públic, etc.– i, també, que especialment

33. Existien, i no massa allunyades de les grans ciutats, zones on les rendes constituïdes es contractaven en espècie, per exemple el Vallès oriental, estudiat per Mercè AVENTÍN, *La societat rural a Catalunya en temps feudals, Vallès oriental, segles XIII-XVI*, Barcelona, Columna, 1996.

a les rodalies de les ciutats la projecció de les classes burgeses cap a la terra havia estat de tal intensitat que s'havia arribat a una certa precarització del camperolat, entre el qual abundaven els arrendataris i parcers o *mezzadri*, que difícilment podrien contractar una renda sobre unes explotacions sobre les quals a penes tenien drets.³⁴

b) Després se situaria la zona de desenvolupament intermedi, on la renda constituïda va triomfar ben aviat. Aquesta 'semiperifèria' abastava la major part de l'Imperi Alemany, des de Silèsia a Flandes, a més de França i la Corona d'Aragó. Tots aquests països tenien una estructura feudal més sòlida que Itàlia, però també hi existien ciutats populosos, com ara París, Bruges, Barcelona, Colònia, Nuremberg, València, etc., hi circulava amb fluïdesa la moneda, i, sobretot, la petita propietat urbana i rural era abundant i dinàmica, gaudint camperols i menestrals d'un alt grau d'autonomia que els permetia disposar de les seves possessions immobles i oferir-les com a garantia per a possibles crèdits. A més, la presència –molt estesa– del règim d'emfiteusi proporcionava als contractes la formulació jurídica precisa per als nous censos.

A tota aquesta zona, les rendes constituïdes o censals apareixen cap al segle XIII. Les trobem a Namur (Flandes) en la primera meitat d'aquesta centúria i, contemporàniament, a la veïna Picardia.³⁵ Entre 1230 i 1250, segons Pierre Desportes, es viu a Reims 'l'edat d'or' de les rendes constituïdes, en aquest cas sobre immobles urbans, en una etapa de creixement de la ciutat.³⁶ I a Alemanya, ja al començament del Dos-cents, el creixement de les rendes constituïdes pels camperols preocupava els seus senyors, inclòs el mateix emperador Frederic II, que el 1232 va prohibir els burgesos comprar rendes en metàl·lic, vi o blat als camperols, sense gaire èxit.³⁷ A la Corona d'Aragó, els censals o rendes constituïdes apareixen de forma minoritària també des del segle XIII, encara que la seva autèntica escalada es va produir durant la segona meitat del XIV.³⁸

En totes aquestes regions, les rendes constituïdes entraren d'alguna forma en l'esfera del deute públic, però potser en cap lloc com a casa nostra el deute censalista es va convertir en una autèntica clau de volta del sistema econòmic i social i, alhora, en una forma privilegiada d'extracció i circulació de riquesa que va perviure durant segles. Segurament, el mateix caràcter precari de la monarquia, amb uns recursos econòmics molt escassos, va provocar aquest recurs

34. Aquest procés d'expropiació del camperolat, en què el crèdit va tenir molt a veure, es pot seguir a Giulio PINTO, «Note sull'indebitamento contadino e lo sviluppo della proprietà fondiaria cittadina nella Toscana tardomedioevale», *Ricerche Storiche*, X (1980), pàg. 3-19. Vegeu també Paolo CAMMAROSANO, «Le campagne senesi dalla fine del secolo XII agli inizi del Trecento: dinamica interna e forme del dominio cittadino», dins *Contadini e proprietari nella Toscana moderna. Atti del Convegno di studi in onore di Giorgio Giorgetti*, Florència, 1979, vol. I, pàg. 153-222. Per a Pàdua, Silvana COLLODO, «Credito, movimento della proprietà fondiaria e selezione sociale», dins *Una società in trasformazione. Padova tra XI e XV secolo*, Pàdua, 1990, pàg. 195-275. Un contrapunt a aquesta visió general, el va donar Marco LUZZATI, «Toscana senza mezzadria. Il caso pisano alla fine del Medioevo», dins *Contadini e proprietari...*, pàg. 279-343.

35. Vegeu Léopold GÉNICOT, «La seigneurie foncière», dins *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Âge (1199-1429)*, Namur, 1949, vol. I, i Robert FOSSIER, *La terre et les homes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, París-Lovaina, 1968, pàg. 604.

36. Pierre DESPORTES, *Reims et le rémois aux XIIIe et XIVe siècles*, París, 1979, pàg. 117-118.

37. Hans-Jörg GILOMEN, «L'endettement paysan et la question du crédit dans les pays d'Empire au Moyen Âge», dins Maurice BERTHE (ed.), *Endettement Paysan et Crédit Rural dans l'Europe médiévale et moderne*, Tolosa de Llenguadoc, 1998, pàg. 99-137.

38. Vegeu GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito...*, pàg. 137-232.

intens al censal per part de la corona i, subsidiàriament, dels municipis que havien de proveir de numerari el nou Estat.

c) Per últim, resta una tercera zona on aquestes rendes no assoliran una difusió significativa fins al final del Quatre-cents o fins i tot ben entrat el Cinc-cents. S'engloben aquí Portugal i Castella, però és un cas a part l'anglès, on malgrat l'existència d'algunes institucions semblants no tenim constància de l'existència d'un comerç de rendes.³⁹ En el cas dels regnes ibèrics, som davant d'unes societats més pròximes a la terra, malgrat l'existència d'algunes grans ciutats comercials com ara Sevilla o Lisboa, però sobretot –i encara que no és del tot general–, en moltes regions el predomini de la gran propietat nobiliària o eclesiàstica i l'escassa presència de camperols amos de les seves terres tampoc no ajudaven a la vertebració d'un mercat de rendes constituïdes.⁴⁰ No fou fins a les últimes dècades del segle xv quan començà a difondre's per les àrees més urbanitzades de Castella el que és conegut com a *censo consignativo* o *censo al quitar*, que per exemple, i significativament, és introduït a Sevilla per un mercader aragonès.⁴¹ A Burgos, el gran mercat de la llana, el cens més antic documentat, és del 1497; i a Valladolid o Múrcia cal esperar fins a 1520 i 1530 per tal de trobar-los.⁴² Les raons que s'han invocat per tal d'explicar aquest desfasament en relació amb la Corona d'Aragó han anat des del paper jugat pel préstec jueu fins al mateix moment de l'expulsió de 1492 i l'escàs pes de la burgesia fins al desenvolupament tardà d'una agricultura comercial, però sens dubte la mateixa estructura econòmica i social de Castella estan darrere d'aquesta evolució.⁴³

En definitiva, al llarg de la Baixa Edat Mitjana gairebé a tota l'Europa occidental es va generalitzar, tard o d'hora, la constitució de rendes noves com a forma de crèdit. Aquestes rendes proporcionaren capitals a llarg termini, necessaris per al desenvolupament dels diferents sectors productius, i capaços sobretot d'assegurar la viabilitat de les petites empreses camperoles o artesanals que caracteritzen l'economia preindustrial, al tractar-se de crèdits extraordinàriament flexibles. D'altra part, la inversió en rendes constituïdes va ser una de les estratègies més adients per a situar a bon recapte els guanys de les activitats

39. Paul R. HYAMS, «The origins of a peasant land market in England», *Economic History Review*, sèrie XXIII (1970), pàg. 18-31, esp. pàg. 30, va plantejar com una de les possibles formes d'obtenir numerari empenyorant una terra el que un préstec es pagués amb els fruits de la mateixa, restant aquesta en mans del deutor, la qual cosa evidentment s'aproximaria molt a una renda constituïda. Tanmateix, en els pocs articles que s'han dedicat al crèdit en el món rural anglès, com ara el d'Eileen CLARCK, «Debt litigation in...», o el de Peter R. SCHOFIELD, «L'endettement et le crédit...», no es fa cap menció a aquesta fórmula.

40. Vegeu per exemple el cas de l'"alfoz" de Sevilla, estudiat per Mercedes BORRERO, *El mundo rural sevillano en el siglo xv: Aljarafe y Ribera*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 1983.

41. Mercedes BORRERO, «Efectos del cambio económico en el ámbito rural. Los sistemas de crédito en el campo sevillano (fines del siglo xv y principios del xvi)», dins *En la España medieval. Estudios en memoria del profesor D. Claudio Sánchez-Albornoz*, Madrid, 1986, vol. I, pàg. 219-244.

42. Per a Burgos: Hilario CASADO, *Señores, mercaderes y campesinos. La comarca de Burgos a fines de la Edad Media*, Valladolid, Universidad, 1987; sobre Valladolid: Bartolomé BENNASSAR, «De nuevo sobre censos e inversiones en la España de los siglos xvi y xvii», dins *Estado, Hacienda y Sociedad en la Historia de España*, Valladolid, Universidad, 1989, pàg. 79-94. El cas murcià ha estat estudiat per Guy LEMEUNIER, «Los censos agrarios en el Reino de Murcia a principios de la Edad Moderna: el problema de su origen», dins *Homenaje al profesor Juan Torres Fontes*, Múrcia, Universidad, 1987, vol. I, pàg. 839-856. El cas portuguès és lleugerament més primerenc que el castellà, del segle xv, segons Maria José BRITO DE ALMEIDA, *Raíces do censo consignativo. Para a história do crédito medieval português*, Coïmbra, Universitat, 1961.

43. Vegeu Miguel Ángel LADERO QUESADA, «Crédito y comercio del dinero en la Castilla medieval», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 11-12 (1990-1991), pàg. 145-159.

comercials o manufactureres, sense que en realitat es puga parlar d'una total 'amortització' d'aquells capitals, tant perquè aqueixos diners servien en realitat per a patrocinar activitats productives, com també pel fet que els títols de deute circulaven molt més del que podríem pensar, i es venien i es tornaven a revendre a terceres persones en el termini d'uns pocs anys, fins al punt de crear-se un mercat del crèdit totalment despersonalitzat.

La societat del censal o renda constituïda no és per tant un món tancat on els resultats dels esforços econòmics anaren a desembocar en un rendisme ociós i estèril, sinó que es tracta d'una complexa xàrcia creditícia amb la seva pròpia lògica, i en la que podem dir que arriba a una certa maduresa el propi sistema feudal. En efecte, res hi ha més feudal que la renda, però en els segles finals de l'Edat Mitjana aqueixa renda es va adaptar a l'incontenible desenvolupament de l'economia d'intercanvi, allunyant-se a poc a poc de la terra que teòricament la proporcionava, i conformant un mercat de diners capaç d'engreixar els mecanismes de l'incipent capitalisme. Així, la societat del censal és alhora l'epígon i l'expressió més acabada del sistema feudal, i la llavor de nous temps per al continent europeu.